

Een wandeling door de gangen en kamers van koningin Nefertari's graftombe is indrukwekkend. Én ontroerend.

CULTUUR • IMCO LANTING BEELD IMCO LANTING

Wat vrouwen in Egypte wél vo

Wat Hillary Clinton twee weken geleden op een haar na niet voor elkaar kreeg, lukte enkele vrouwen in het Egypte van drieduizend jaar geleden wél: ze klommen op tot de machtigste posities – die van farao of grote koningin. Over deze bijzondere en legendarische *Koninginnen van de Nijl* is nu een grote tentoonstelling in het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden.

Gedoe voor het hermetisch afgesloten graf. Wie zijn jullie en wie heeft jullie toestemming gegeven? De minister van Toerisme? En jullie zijn journalisten uit Holland? Na tien minuten lijken de bewakers overtuigd. Een van hen pakt een grote sleutel en opent het hekwerk dat de nauwe toegang tot de graftombe afsluit. Dan stappen we vanuit de brandende zon van de woestijn de drieduizend jaar geleden uitgehakte, koele catacomben binnen. We zijn aan de westkant van de Nijl, bij Luxor in Opper-Egypte en de opwinding onder de twaalf bezoekers is voelbaar. We betreden over een paar ogenblikken het graf van een legendarische koningin uit het oude Egyptische rijk, om precies te zijn koningin Nefertari uit de Negentiende Dynastie, die rond 1250 voor Christus stierf. Algemeen wordt deze tombe beschouwd als mooiste graf van de hele vallei, maar toeristen mogen er al jaren niet meer naar binnen. Vocht – condens uit adem of ontstaan doordat buitenlucht in de koele grot binnendringt – is nu eenmaal de grootste vijand van de oudheidkundige schatten in Egypte. Voor ons is vandaag een uitzondering gemaakt. Sinds een paar weken wordt mondjesmaat weer publiek toegelaten in de graftombe (dat kost trouwens wat: voor 130 euro kun je tien minuten naar binnen).

helderheid

Voorzichtig dalen we de smalle steile trap af naar de voorste (wacht)ruimte van de grafkamer en kijken om ons heen – overdonderd. Kleurige figuren en hiërogliefen vullen de bepleisterde wanden en in het zwartblauw gekalkte plafond twinkelen geelgekleurde sterren in een strak patroon. Het duizelt voor de ogen, geen plekje is onbeschilderd. Wat vooral verbijstert is de helderheid van de kleuren. Het feit dat deze tekeningen ruim 3200 jaar geleden zijn gemaakt, lijkt niet tot onze her-

sens te willen doordringen. De gidsen houden dan ook niet op te benadrukken dat bij restauraties sinds de vondst van het graf in 1904 (door de Italiaanse egyptoloog Ernesto Schiaparelli) nog geen likje nieuwe verf is aangebracht; alles wat we zien is origineel. En dit is nog maar het eerste stukje van de meer dan vijfhonderd vierkante meter grote graftombe. De duizenden schilderijen en teksten draaien slechts om één, ernstige, zaak: de grote koningin Nefertari begeleiden op haar enerverende reis door het hiernamaals. We betreden via een lage, korte doorgang de kleine compacte kamer G, aan de rechterkant van de entree. Op de wanden fel gekleurde mysterieuze scènes

Ze was 'mooi van gezicht' en 'godin van charme'.

waarin koningin Nefertari offers brengt aan de goden Ptah (de god van de oud-Egyptische stad Memphis, in de gedaante van een mummie) en Toth (god van het schrijven, ook wel de 'secretaris onder de goden' genoemd, een mensenfiguur met een ibiskop). Een lange hiërogliefenreeks, bezweringsspreuken uit het Egyptische dodenboek, flankeren de voorstellingen. Het geheel aan schilderijen symboliseert de goddelijke goedkeuring aan Nefertari het dodenrijk te betreden; zo wordt ze in de teksten de geliefde van de moeder- en koningsgodin Moet genoemd, en oordeelt ook Osiris, de oud-Egyptische god van het dodenrijk, positief over haar.

abacadabra

Voor een leek is de complexe oud-Egyptische symboliek vooral heel veel abacadabra, maar dat maakt een wandeling door de gangen en kamers van Nefertari's graftombe niet minder indrukwekkend – en ontroerend. Het ongeken- de, artistieke vakmanschap spat van de wanden en met je neus erbovenop vallen zelfs plekken op waar de kunstenaars drie millennia geleden tot buiten de lijnen uitschoten of een correctie aanbrachten. En om nog dichterbij de makers van deze kunstwerken te komen, hoeven we maar een paar kilometer te rijden, naar het volledig opgegraven plaatsje Deir el-Medina. Hier woonden honderden jaren lang de gezinnen van de door de farao's gefinancierde arbeiders. Zij hakten de grafkamers uit en

De grafkamer van Nefertari. In deze ruimte stond haar sarcofaag die nu in Leiden te zien is.

De imposante dodentempel die koningin Hatsjepsoet voor zichzelf liet bouwen in Deir el-Bahri aan de westkant van de Nijl bij het huidige Luxor.

brachten de schilderijen aan, zowel die in de Vallei der Koningen als in de Vallei der Koninginnen. De talloze vondsten die tijdens het uitgraven van het dorp, begin vorige eeuw, werden gedaan, leverden elementaire kennis op over het oude Egypte. Daarbij waren, naast talloze godenbeeldjes en huisraad, vooral de duizenden beschreven kalksteenscherven (*ostraca*, het papier van de oudheid) van cruciaal belang. De inwoners van Deir el-Medina krabelden er hun dagelijkse besommeringen, notities en lijstjes op, maar beschreven ze ook met religieuze en literaire teksten. In de rotsen aan de rand van het dorp zijn verschillende grafkamers teruggevonden die de arbeiders voor zichzelf uithakten. De plaatselijke gids laat ons via een steil trappetje binnen in het benauwde graf van ene Nachtamon, die leefde in de tijd van Nefertari en meewerkte aan de versiering van haar graftombe. De afbeeldingen in zijn eigen graf komen sterk overeen met die van de koningin, maar ze zijn eenvoudiger en slordiger afgewerkt. Nachtamon moet weinig vrije tijd hebben gehad. Nefertari was een van de weinigen in het oud-Egyptische rijk die als vrouw enorme politieke invloed verwierf. Ze

verwierf tijdens haar leven zelfs een goddelijke status en tot honderden jaren na haar dood werd ze door het volk vereerd. Die bijzondere positie had ze niet alleen aan haar sterke karakter te danken, maar ook omdat ze de favoriete vrouw was van farao Ramses II – beroemd omdat hij negentig jaar werd, rond de honderd kinderen verwekte bij zijn vele echtgenotes én waarschijnlijk de farao was ten tijde van de Bijbelse exodus. Hoewel begonnen als politieke overeenkomst (Nefertari was dertien en Ramses vijftien jaar toen ze trouwden), bloeide er echte liefde op tussen de twee. Ramses liet op monumenten blijken hoeveel hij van haar hield en bezong in teksten haar schoonheid. Ze was 'mooi van gezicht' en 'godin van charme'.

Hatsjepsoet

Een andere vrouw die het lukte diep in de door mannen gedomineerde machtsstructuur door te dringen – waarmee ze tevens de beroemdste en meest succesvolle vrouw uit de Egyptische oudheid werd –, is Hatsjepsoet. Ze leefde van ongeveer 1508 tot 1458 voor Christus – ruim tweehonderd jaar voor Nefertari – en was meer

RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN IN LEIDEN

In de tentoonstelling *Koninginnen van de Nijl* zijn 350 topstukken bijeenbracht die tezamen het verhaal vertellen van de beroemde koninginnen uit het Nieuwe Rijk (1537-1077 voor Christus). Naast de beide Nefertari's en Hatsjepsoet zijn koningin Teje en haar schoondochter Nefertiti de bekendste. Onder de objecten, bijna alle afkomstig uit het Museo Egizio in Turijn, bevinden zich portretten van de verschillende koninginnen, godenbeelden en giften en de sarcofaag uit het graf van Nefertari. Kamer G uit haar graf is op ware grootte nagemaakt en er is een reconstructie gemaakt van haar kleding en haardracht. Veel vond-

sten zijn afkomstig uit het arbeidersdorp Deir el-Medina, waaronder door inwoners beschreven en geïllustreerde scherven en attributen die te maken hebben met de aanleg van de grafkamers in de Vallei der Koninginnen: hamers, beitels, verpalletten, kwasten, schetsen en olielampen. De tentoonstelling *Koninginnen van de Nijl* in het Rijksmuseum van Oudheden (RMO) in Leiden duurt tot 18 april 2017. Tegelijk met de tentoonstelling gaan ook de nieuwe zalen voor de Egyptische collectie van het RMO open voor het publiek. De collectie van het museum behoort tot de tien belangrijkste Egyptische verzamelingen in de wereld.

or elkaar kregen

Detail in kamer G van de graftombe van Nefertari. De koningin offert aan Toth, de secretaris onder de goden.

Obelisk in de tempel van Karnak, opgericht door koningin Hatsjepsot.

dan twee decennia aan de macht, een periode waarin ze verspreid over Egypte honderden gebouwen liet optrekken. De imposante dodentempel van Hatsjepsot in Luxor herinnert aan haar vergoddelijkt status. Dat ze zich, toen ze eenmaal farao was, vooral als man liet afbeelden, en geregeld als combinatie van man en vrouw, toont aan hoe uitzonderlijk het was dat ze deze positie had weten te verkrijgen. Ze moest haar identiteit er grotendeels voor opgeven, ook postuum. Ze werd na haar dood begraven in de Vallei der Koningen en niet tussen haar vrouwelijke collega's in de vallei verderop.

Luxor en Karnak

Aan de oostkant van de Nijl, te midden van de chaotische drukte van het moderne Luxor, staan de grootste toeristische trekpleisters van de stad: de tempels van Luxor en Karnak. Binnen de overblijfselen van deze imposante, honderden meters lange bouwwerken in het toenmalige Thebe, is het vooral een kwestie van gericht zoeken naar de schaarse afbeeldingen van oud-Egyptische koninginnen. Zo vinden we op een wand in Karnak, in een

lange rij afbeeldingen van elkaar opvolgende Ramsessen, de eerste koningin van de Achtentiende Dynastie, Ahmose Nefertari, terug – niet te verwarren met de latere Nefertari. Ondanks haar belangrijke rol in de Egyptische geschiedenis (ze bracht vrede in het land en werd nog eeuwenlang als de godsgemalin van Amon, de zonnegod, vereerd) werd ze in de tempels meestal kleiner afgebeeld dan haar mannelijke evenknieën.

Dat gold voor al haar seksegenoten en het onderscheid kwam het duidelijkst naar voren in de megalomane standbeelden die de farao's voor zichzelf lieten oprichten. Als de koningin al werd afgebeeld, dan kwam ze amper tot kniehoogte van de farao, of werd haar beeltenis weggemoffeld op de zijkant. De vrouw speelde in het oude Egypte een complexe en geregeld zeer invloedrijke, maar, als het erop aankwam, een aan de man ondergeschikte rol. Het maakt de reconstructie van het leven van de koninginnen van de Nijl des te interessanter.

>> Dit artikel is mede tot stand gekomen dankzij prof. Olaf Kaper, hoogleraar egyptologie van de Universiteit Leiden.

Beeld van Ramses II in de tempel van Luxor, met aan zijn zijde, tot kniehoogte, koningin Nefertari.

HET NIEUWE RIJK

Het nieuwe rijk, de periode die centraal staat in de tentoonstelling in Leiden, duurde van ongeveer 1550 tot 1070 voor Christus en omvat de 18e, 19e en 20e Dynastie. Het oude Egypte was in deze tijd op het hoogtepunt van zijn macht en onderhield veel internationale betrekkingen – dit blijkt onder meer uit teruggevonden brieven van koninginnen aan bevriende mogendheden. Als startpunt van de Egyptische oudheid wordt de protodynastieke periode (rond 3200 voor Christus) aangehouden, die doorloopt tot de tijd van de Ptolemaeën, waarvan Cleopatra in 30 voor Christus de laatste en tevens bekendste afstameling was. Daarna was Egypte tot in de zevende eeuw onderdeel van het Romeinse Rijk.

VEILIG REIZEN NAAR LUXOR?

De toeristensector in Luxor (en in heel Egypte) verkeert in zwaar weer. De bezoekersaantallen zijn de afgelopen jaren dramatisch gekelderde, tot minder dan de helft van wat het ooit was. De plaatselijke economie die vrijwel geheel afhankelijk is van toerisme lijdt er enorm onder. Dreiging van terrorisme in bepaalde gebieden in Egypte en omliggende landen is de grootste boosdoener. Voor Luxor gelden volgens het actuele reisadvies van het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken nog steeds veiligheidsrisico's (geel). Het gebied eromheen is oranje: alleen noodzakelijke reizen. Opmerkelijk genoeg krijgen Britse reizigers een heel ander plattegrondje van Egypte te zien. De hele driehoek tussen Caïro, Luxor, Abu Simbel en de Rode Zee (met badplaats Hurghada) staat op groen, wat betekent dat reizen in principe veilig is. Toeristen wordt enkel geadviseerd voor vertrek het laatste reisnieuws te checken. Wij reisden naar Luxor op uitnodiging van de Toeristische Dienst van Egypte. Tijdens onze persreis konden wij ons vrij bewegen in en rond de stad en hadden we geen moment een onveilig gevoel. Wel zagen we bewaking bij alle historische monumenten en op enkele kruispunten had de politie controleposten ingericht. Volgens verschillende archeologen en de Nederlandse reisondernemster Mirjam Kok, die we tijdens onze reis spraken, levert reizen naar Luxor geen bijzondere risico's op. Uiteraard is het de individuele reiziger die de afweging maakt wel of niet te gaan. Het beste advies: als je gaat, bereid je dan goed voor.

>> Egyptoloog Huub Pracht begeleidt, naar aanleiding van de tentoonstelling in het RMO, in december een groepsreis naar Luxor. Meer info: labrysreizen.nl/afrika/egypte